

BÜVEYHÎ EMİRİ BAHTİYAR İZZÜDDEVLE’NİN TÜRKLERLE MÜNASEBETLERİ*

Emre ÖMÜR

(Dr.)

<https://orcid.org/0000-0002-3771-108X>

emreomur@hotmail.com

Üçler BULDUK

(Prof. Dr.)

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Ana
Bilim Dalı

<https://orcid.org/0000-0003-1659-4387>

bulduk@ankara.edu.tr

Geliş Tarihi: 13.04.2023

Kabul Tarihi: 22.02.2024

Özgün Makale

DOI: 10.46953/askeritarih.1282928

Öz: Türkler tarih boyunca muhtelif coğrafyalarda bulunmuş ve bu coğrafyalarda siyasi, kültürel, dini, iktisadi ve askerî bakımdan iz bırakmışlardır. Türklerin gulâm¹ olarak Irak’a sistemli şekilde ilk gelişleri Abbâsi hilafetinin idaresinde olurken bu durum Irak’ı idare eden Büveyhî Dönemi’nde de devam etmiştir. (945-1055). Müizzüddeve Dönemi’nden itibaren (945-967) orduda varlığını güçlü şekilde hissettirmiş olan Türkler, Sebük Tegin gibi önemli bir lider çıkartmayı başarmışlardır. Müizzüddeve ile birlikte Irak’a gelmiş olan Sebük Tegin, onun döneminde hâciblik² ve sipehsâlârlık³ görevlerinde bulunmuş, yine aynı dönemde devlet idaresinde emîrin ortaklarından biri hâline gelmişti. Sebük Tegin’in yükselişine paralel olarak Türkler de Büveyhî Devleti’nde çeşitli görevler üstlenirken, Müizzüddeve’nin hayatını kaybetmesi tüm dengeleri kısa sürede değiştirdi. Devletin yeni idarecisi Bahtiyar İzzüddeve Türklerle anlaşamadığı için bir süre sürüncemede devam eden ilişkiler nihayetinde çatışmaya dönüştü. Bu çatışmalar esnasında etrafına Deylemlileri alan emîr, Türkler açısından bölgenin kaderinin bir süreliğine de olsa değişmesine neden oldu. Biz de bu bilgilerden yola çıkarak Türklerin Büveyhî liderlerinden Bahtiyâr İzzüddeve Dönemi’ndeki durumlarını kronolojik bir biçimde aktardık. Çalışmanın maksadı Bahtiyar İzzüddeve Dönemi’nde görev almış, Türklerin faaliyetlerini göstermek ve izah etmektir.

Anahtar Kelimeler: Irak Türkleri, Büveyhîler, Sebük Tegin, Alp Tegin, Bahtiyar İzzüddeve.

* İlgili makale “IX. Ve XI. Yüzyıllarda Irak Türkleri” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ غلام – Gulâm kelime anlamıyla oğlan, hizmetçi, delikanlı ve genç gibi anlamlara gelmektedir.

² حاجب - Hâcib ibaresi kapıcı manasına gelmektedir. Ünvanın tarihsel kökeni Sâsânîlere kadar dayandırılmakta olup yetkinin sahibi kelime anlamından farklı olarak muhtelif görevler icra etmektedir. Hâcib, Abbâsi sarayında vezirle beraber en önemli kişi olarak kabul görmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Taneri, “Hâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XIV, İstanbul, 1996, s. 508-511.

³ سپهسالار – Sipehsâlâr ifadesi ordu ve kumandan kelimelerinin Farsçası olan sipeh ve sâlâr kelimelerinin birleşiminden müteşekkildir. Ordu kumandanı ve başkumandan anlamlarına gelen ünvan, İslâm devletlerinin büyük çoğunluğu tarafından kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XXXVII, İstanbul, 2009, s. 259-260.

THE BÜYİD AMİR BAKHTİYÂR 'İZZ AL- DAWLA'S RELATIONS WITH THE TURKS

Abstract

Throughout the history, Turks have lived in various regions and left their marks in these regions regarding political, cultural, religious, economic, and military matters. The first systematic arrival of the Turks in Iraq as ghulâms was experienced under the 'Abbâsîd Caliphate; this situation continued during the era of the Būyids dominating Iraq (945-1055). Having made their presence felt powerfully in the army since the Mu'izz al-Dawla period (945-967), the Turks succeeded in bringing an essential leader like Sabuk Takin to the forefront. Sabuk Takin, who arrived in Iraq with Mu'izz al-Dawla, served as hājib and sipāhsālār during his reign and became one of the partners of the amir in the state administration in the same period. While the Turks held various offices in the Būyids State in parallel with the rising of Sabuk Takin, the death of Mu'izz al-Dawla disturbed all the balance in a short time. Because the new ruler of the state, Bakhtiyār 'Izz al-Dawla, could not concur with the Turks, the relations, which dragged on for a while, eventually turned into a conflict. The amir, during this conflict, gathered the people of Daylam around him and, though temporarily, caused a change in the region's fate from the Turkish perspective. Guided by this information, we chronologically cited the case of the Turks during the term of Bakhtiyār 'Izz al-Dawla, one of the amirs of Būyids. The purpose of the study is to show and explain the doings of the Turks who took charge in the Bakhtiyār 'Izz al-Dawla period.

Keywords: Iraqî Turks, Būyids, Sabuk Takin, Alp Takin, Bakhtiyār 'Izz Al-Dawla.

Giriş

Orta Çağ tarihî kaynaklarının müşterek ifadelerinden anlaşılacağı üzere Deylem⁴ coğrafyasından çıkan Būveyhîler'in bilinen en eski atası devletin

⁴ Būveyhî tarihçilerinden es-Sâbî'nin ifadesine göre bölgenin adı Deylem ve Cîl adlı iki çocuktan gelmektedir. Günümüz İnan'ında Gilân eyaleti sınırları içerisinde bulunan Deylem coğrafyasının geçmişteki hudutları, İslâm tarihçilerine göre ihtilâfıdır. X. yüzyıl coğrafyacılarından İstahrî ve XIII. yüzyıl coğrafyacısı Ebû'l-Fidâ Deylem'i batısında Azerbaycan, doğusunda Taberistân, kuzeyinde Hazar Denizi ve Gilân (Cilân), güneyinde Kazvin şeklinde tanımlarken; İbn Havkal bu betimlemeye iştirak ederek birbirine komşu olan Deylem ve Cîl'in dağlık ve ovalık alanları temsil etmeleri noktasında ayrıldığını beyan etmektedir. Yine X. yüzyıl coğrafyacılarından Mukaddesî Deylem bahsinde bölgenin sınırları içerisine Cürcan, Taberistân gibi memleketleri de dâhil ederek Deylemân olarak adlandırdığı yeri dağlar arasında bulunan küçük bir ülke şeklinde tanımlamaktadır. Būveyhî tarihi üzerine hususi çalışmalar yapan isimlerden el-Kurevî'ye göre iki bölgeden müteşekkil olan Deylem coğrafyasında, Sefid Rûd nehrinin iç kesimlerinde Cîl halkı meskûn hâlde bulunmakta olup buranın daha güneyinde Elburz'un içlerindeki kesif

kurucusu olan üç kardeşin babaları Ebû Şücâ' Büveyh'tir. Kaynaklarda fakir bir balıkçı olduğu ifade edilen Ebû Şücâ'nın⁵ soyundan gelen oğulları Ebû Hasan Ali (İmâdüddeve), Ebû Ali Hasan (Rüknüddeve) ve Ebû'l-Hüseyn Ahmed (Müizzüddeve), bir süre asker olarak yine Deylem coğrafyasından çıkan Mâkân b. Kâkî ve Merdâvîc b. Ziyâr'ın kontrolünde hareket etmişlerdir. İmâdüddeve'nin Merdâvîc tarafından Kerec'e gönderilmesiyle başlayan hikâye, Büveyhîlerin Bağdat, İsfahan, Şiraz, Hemedân ve Taberistan gibi geniş bir coğrafyayı zaptıyla neticelenmiştir.

Üç kardeşin en küçüğü Müizzüddeve'nin 945 yılında Bağdat'ı ele geçirmesiyle oldukça farklı bir boyuta evrilen Büveyhî yayılması, tarihe Şii mezhebin Sünni inancıya siyasi cihetten tahakkümü olarak da geçmiştir. Bizim açımızdan meselenin mühim tarafı Müizzüddeve'nin Bağdat'ı zaptıyla bölgedeki Türklerin durumunda ne gibi değişiklikler olduğu meselesidir. Deylem coğrafyasından çıktıklarından beri ordularında Türklerden istifade ettiği bilinen Büveyhîler, Müizzüddeve'nin hilafet merkezini kontrolü sürecinde de Türklerden fazlasıyla yararlanmışlardır. Müellifi belirsiz bir Orta Çağ kaynağı olan Kitâbü'l-uyûn'a göre, Bağdat'ın zaptı sürecinde Büveyhî ordusundaki Deylemliler sayısı bin, Türklerin sayısı ise yedi yüzdür.⁶

Orduda bulunanlara ek olarak Abbâsî iktidarının ilk günlerinden beri Irak'a getirilmiş veyahut bizzat gelmiş Türkleri de istihdam eden Büveyhî Emîri, geçmişte kapsamlı bir devlet deneyimi olmayan soydaşlarının kabile bilincinden kaynaklı sorunlarını engellemek amacıyla da Türklerden istifade etmek zorunda kalmıştır. Müizzüddeve'nin bu politikası Deylemlilerin ciddi isyanlarıyla neticelenmiş, emîr bu kez istihdam edilen Türklere ıktalarla maddî, bürokratik yetkilerle ise idari salâhiyetler sunmuştur. Bu durum Türklerin günden güne güçlenmesine sağladığı gibi Sebük Tegin

ormanlık alanda Deylemliler yaşamaktadır. Cihan Gençtürk ise Deylem'i Hazar'a dökülen Sefid Rûd ve Şâlûs ırmaklarıyla Elburz dağlarının Hazar'a bakan sarp yamaçlık alan olarak aktarmaktadır. Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî, *et-Tâcî fî ahbârî'd-devleti'd-Deylemiyye*, fi Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye, Collected and Edited By Wilferd Madelung, in Kommission Bei Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1987, s. 12. Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü'l-Takâsim)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 354-355. Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 336. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019, s. 188. İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 289. İbrâhîm Selmân el-Kurevî, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilafetu'l-Abbâsiyye*, Mektebetü Dari'l-Arube, Kuveyt 1982, s. 30. C.E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Volume 5, Edited By. J.A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s. 30. Cihan Gençtürk, *Büveyhîlerin İran Hâkimiyeti*, (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı-Doktora Tezi), Erzurum, 2020, s. 24.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân (Biographical Dictionary)*, Vol.II, Translated from the Arabic by: Mac Guckin de Slane, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London, 1843, s. 332-334. Sir John Malcolm, *The History of Persia*, Vol. I, John Murray, London, 1829, s. 167.

⁶ *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahbârî'l-hakâik*, C IV, Thk. Ömer es-Saîdî, el-Ma'hadü'l-Fransî bi Dımaşk li'd-Dirâsâti'l-Garbiyye, Dımaşk, 1972-73, s. 430.

(سبكتكين) ve Alp Tegin (البتكين - الفتكين - هفتكين) gibi isimlerin de sivrilmesine vesile olmuştur. Özellikle Sebük Tegin'in devlet içerisinde tesis ettiği gücün farkında olan Müizzüddeve, çeyrek asırlık iktidarının ardından ölümle yüzleşirken, oğlu Bahtiyâr'a vasiyet olarak Türklere sahip çıkması gerektiğini ve onların lideri olan Sebük Tegin'in bir süredir yürüttüğü hâciblik görevinde kalmasının elzem olduğunu beyan etmiştir.⁷

1. Bahtiyâr İzzüddeve'nin Emîrlik Dönemi'nin İlk Yıllarında Türklere

İktidarının ilk döneminde (H.356/M.967) babasının büyük uğraşlar neticesinde tesis ettiği nizamı sürdürme politikasının getirdiği rahatlıkla oldukça âtıl bir görüntü sergileyen Bahtiyâr İzzüddeve, kısa süre içerisinde idari sorunların pençesine düşmekten kurtulamadı. Emîrin devlet meselelerine karşı takındığı tavır çeşitli sorunları beraberinde getirirken Deylemliler bu duruma tepki gösteren ilk grup oldu. Büyük ölçüde Türk ve Deylemlilerden müteşekkil olan Irak Büveyhî ordusu, Müizzüddeve'nin çeyrek asırlık saltanatının başlarında nispeten dengeli, ilerleyen zamanlarda ise Türklerin lehine inşa ettiği nizamla idare edilmmişti. Hâliyle bu durum Deylemlileri ziyadesiyle rahatsız etmekteydi. Bunun farkında olan ve çeşitli isyanlarla yüzleşmek zorunda kalan Müizzüddeve ise ölmeden evvel oğlu Bahtiyâr'a Türkleri gözetmesi gerektiğini, olası Deylemliler isyanında onların Türklerle yola getirileceğini söylemişti.⁸ Şüphe yok ki bu vaziyet otoriteyi mutlak manada muhafaza edebilen muktedir bir liderin sürdürebileceği hassas idare usulüydü ve büyük ölçüde gaflet hâlindeki Bahtiyâr'ın görüntüsü bundan oldukça uzaktı.

Bu şartlar altında, lider yoksunluğundan istifade ederek maddi taleplerini elde etmek niyetinde olan Deylemliler, evvela küçük çapta sayılabilecek isyan hareketlerinde bulunmaya başladılar. İlk emarelere oldukça sert tepki gösteren Bahtiyâr İzzüddeve olayları büyük ölçüde yatıştırırsa da yaşananların zaman içerisinde kontrolden çıkması emiri isyancılarla mecburi muhataplığa itti. Bahtiyâr'ın isyan hâlinde olanlarla görüşmesi ve onların maddi taleplerinin bir bölümünü yerine getirmeye başlaması bu defa Türk tarafında ciddi rahatsızlığa neden oldu.⁹ Müizzüddeve

⁷ Khanoglan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Müizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı - Doktora Tezi), İstanbul, 2012, s. 281.

⁸ Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribü'l-Ümem*, C II, Şirket el-Müdün el-Sanaiyye, 1914, s. 234. İng. Trc. *The Experiences of the Nations*, Translated from the Arabic by H.F. Amedroz and D.S. Margoliouth, Vol. V, Basil Blackwell, London, 1921, s. 248. Tr. Trc. *Tecâribü'l-Ümem*, Çev. Kıvameddin Burslan, Yay. Haz. Mehmet Şeker - Rıza Savaş - Süleyman Genç - Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 623.

⁹ Miskeveyh, *age.*; C II., s. 235; İng. Trc., Vol. V, s. 249. Tr. Trc., s. 623-624. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih (İslâm Tarihi)*, Çev. Ahmet Ağırakça, C VIII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 496. Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Iran Society, Calcutta, 1964, s. 16.

Dönemi'nde Irak Büveyhî ordularında istihdam edilen Türklerin liderliğini üstlenerek hâcib ve sipehsâlârlık görevlerini idame ettiren Sebük Tegin et-Türkî, soydaşlarından gelen tepkilere daha fazla kayıtsız kalamayarak muhalif faaliyetlerde bulunmaya başladı. Emîr Bahtiyâr'ın kendisini Rey civarında Sâmânîlerle yapılacak muharebe öncesi destek olmak maksadıyla bölgeye gönderme talebine menfî yanıt veren Sebük Tegin¹⁰, Büveyhî bürokrasisindeki Deylemlilerin de hedefi hâline geldi. Deylem kökenli İbn Şirzâd'ın Türk lideri öldürmek maksadıyla tertip ettiği suikast başarısızlıkla neticelenirken¹¹ kısa sürede yaşananlar Bahtiyâr Dönemi'nde Türklerin Irak'ta yaşayacaklarının da özeti gibiydi.

Türklerin Deylemlilerle anlaşmazlık yaşamasının akabinde Sebük Tegin'in ortadan kaldırılamaması Irak'taki güvenliği ciddi manada etkiliyordu. Bu durum otoritesini tesis etmek isteyen Bahtiyâr'ı ister istemez ilave önlemler almaya itti. Türk tarafıyla sulh yapmak maksadıyla oğullarıyla Buhtegin ve Bektecur gibi ünlü Türk kumandanları arasında akrabalık bağı tesis eden emîr, Deylemlilerin geride kalanlarından da Sebük Tegin'e itaat hususunda söz aldı.¹² Bu durum Türkler ve Bahtiyâr arasında peyda olan sorunların geçici süreliğine çözülmesine neden olsa da ilişkilerin yeniden gerilmesi uzun sürmedi.

Irak ülkesinde bu hadiseler yaşandığı sırada Nusaybin'e kadar uzanan Rum/Bizans akınları bölge halkının Bağdat'a göç etmesine neden olmuş, başkente gelen göçmenler Büveyhîlerden acil yardım talebinde bulunmuşlardı. Bu esnada şehir dışında olan Bahtiyâr ise vakit kaybetmeden Bağdat'a haber göndererek Sebük Tegin'den büyük bir ordu hazırlamasını talep etti. Türk hâcib gelen emir doğrultusunda hazırlıklara girişti. Bağdat'ta toplanan askerler kısa sürede kendi arasında çatışmaya başlayınca şehir, yaşananların etkisiyle ciddi manada zarar gördü.¹³ Sebük Tegin liderliğinde hazırlanan ordunun böylesine sorunlu bir vakıya sebebiyet vermesi, olayların zamanla Türk-Deylemliler çatışmasına dönüşmesine ve Bahtiyâr Dönemi'nde geleneksel bir hâl alan gerginliğin yeniden gün yüzüne çıkmasına neden oldu. Olumsuz vaziyet her ne kadar Vezir Muhammed b. Bakiyye'nin girişimleriyle kısa süreliğine çözülsün de Sebük Tegin'in aleyhine tertip edilen ve bir kez

¹⁰ Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, Thk. Albert Yosef (Yusuf) Ken'ân, Matba'a el-Katolikiyye, Beyrut, 1961, s. 197; Miskeveyh, *age.*; C II., s. 234. Tr. Trc., s. 622.

¹¹ Miskeveyh, *age.*; C II., s. 257-259. İng. Trc., Vol. V, s. 273-276. Tr. Trc., s. 645-647.

¹² Miskeveyh, *age.*; C II., s. 282. İng. Trc., Vol. V, s. 302. Tr. Trc., s. 668; Kabir, *age.*; s. 20.

¹³ Miskeveyh, *age.*; C II., s. 305. İng. Trc., Vol. V, s. 328. Tr. Trc., s. 689. Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *Kitâbu'l-İber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l Berber ve men-Âsarahüm min-Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, C IV, Matbaatü Bülâk, Kahire, 1865, s.246. İbnü'l-Esîr, *age.*; C VIII, s. 531. Yahyâ b. Saïd el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, fî Kitâbu'l-Târîh el-Mecmû' Alâ'l-Tahkîk ve'l-Tasdik, Matba'atü'l-Abâ'ü'l-Yesû'îyyîn, Beyrut, 1905, s. 140-141. John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012*, Brill, Boston, 2003, s. 269. Kabir, *age.*; s. 22.

daha başarısızlığa uğrayan suikast girişimi vezirin çabalarını bütünüyle akamete uğrattı.¹⁴ Artık geriye dönüş yoktu. Son yaşananların ardından askeri mücadeleler başlıyordu.

2. Bahtiyâr İzzüddeve'nin Sebük Tegin ile Mücadele Devresi (973-974)

Emîr Bahtiyâr'ın Sebük Tegin nezdinde Türklerle anlaşmazlığı doğrudan fiili çatışma veyahut idari bir bölünmeye neden olmazken Irak'ın bir süredir tecrübe ettiği iktisadi sorunlar Büveyhîleri içinden çıkılmaz bir buhrana sürüklemişti. Müizzüddeve Dönemi'nde Ahvaz'dan Bağdat'a kadar nispeten geniş bir coğrafyada ıktalarla taltif edilen Türkler devletin gelirlerinin azalmasına neden oluyor, bu durum inişli-çıkışlı Irak Türkleri-Büveyhî ilişkilerinin kaçınılmaz surette çatışmaya evrilmesine ön ayak oluyordu. Ekonomik sorunların çözümü noktasında Türkleri karşısına almayı son çare olarak gören Emîr Bahtiyâr ise gerek eski veziri Ebû'l-Fazl gerekse yeni veziri İbn Bakıyye'nin tavsiyelerine kulak vererek Irak'ın kuzeyinin önemli gücü Hamdânîler üzerine sefer tertip etme fikrine olur vermek zorunda kaldı. Anlaşılan o ki Irak Büveyhîlerinin bu seferden maksadı bölgeden elde edilecek gelirle sorunların çözüleceğine dair olan inançtı. Bu maksatla M. 973 yılının Aralık ayında başlayan hazırlıklar, Sebük Tegin'in de katılımıyla Musul üzerine tertip edilen sefere dönüştü.¹⁵ Büveyhîlerin askerî faaliyetlerini yakından takip eden Hamdânî Emîri Ebû Tâlîb, geçmişte örneklerine rastlanan ve artık gelenekselleşen ricat taktiğini uygulayarak Musul şehrini tümünden tahliye ederek kuzeye çekildi. Bütünüyle boşaltılmış bir Musul ile karşılaşan Bahtiyâr ise her ne kadar Ebû Tâlîb'in peşi sıra ordular gönderse de Hamdânî Emîrinin zekice bir planla Bağdat'a doğru yola koyulduğundan oldukça geç haberdar oldu. Savunmasız hâlde bulunduğu Bağdat önlerinde dengeleri bir anda kendi lehine değiştiren Ebû Tâlîb, Sebük Tegin'in yetişmesine rağmen Büveyhîleri istediği anlaşmaya ikna etti. Tüm yaşananlar yetmezmiş gibi emîrin yeniden Musul'a yürüyerek bir süredir şehirde yalnız başına bekleyen Bahtiyâr'ı kuşatması, maddi maksatlarla başlatılan seferin neticesinin hiçbir surette hasıl olmamasına neden oldu (H.373/M.974).¹⁶

Hamdânî seferinde beklenen maddi taleplerin karşılanamaması Emîr Bahtiyâr için Türklerle doğrudan çatışma öncesi son perde oldu. Türk ıktalarına el koyarak soydaşlarının hamisi konumundaki Sebük Tegin'in

¹⁴ Miskeveyh, *age.*; C II., s. 309-310. İng. Trc., Vol. V, s. 338. Tr. Trc., s. 698. İbnü'l-Esir, *age.*; C VIII, s. 540. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 446-447; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, C.XXVI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s.113.

¹⁵ Miskeveyh, *age.*; C II., s. 316-317. İng. Trc., Vol. V, s. 340-341. Tr. Trc., s. 699-700. Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'l-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, C XVII, Dâru'l-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 2013, s. 440. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 246.

¹⁶ Miskeveyh, *age.*; C II., s. 321. İng. Trc., Vol. V, s. 346. Tr. Trc., s. 703. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 442. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 247.

ortadan kaldırılması hususunda planlar tertip eden Büveyhî Emîri, ilgili planın başlangıç noktasını Huzistan'ın merkezi Ahvaz olarak belirledi ve vakit kaybetmeden şehre doğru yola koyuldu (H.373 Şaban/M.974 Nisan-Mayıs).¹⁷ Emîrin düşüncesine göre güneyden başlanarak Türk ıktalarına el konulacak, bu süreçte Bağdat'ta meskûn hâldeki Sebük Tegin de hileyle öldürülerek Türk askerî ve iktisadi hegemonyası kırılacaktı.

Maiyetinde bulunan Vezir İbn Bakiyye ve askerleriyle birlikte şehir önlerine varan Bahtiyâr İzzüddeve, bir süre buranın idarecisi Türk Emîr Buhtegin (بختگین) ile müzakerelerde bulundu. Bahtiyâr'ın gelişinden rahatsız olduğu anlaşılan Türkler yaşananlara bir süre kayıtsız kalmayı tercih etseler de şehirdeki Türklerden Arslan el-Türkî'nin (التركي ارسلان) bir Deylemlî ile yaşadığı kavganın büyümesi Büveyhîlere müdahale fırsatı verdi. Deylemlilerin talebi ve Bahtiyâr'ın bizzat emriyle olaylara müdahale eden Büveyhî ordusu; Bektecur (بکتجور), Subaşı el-Harezmî ve Buhtegin gibi önemli kişileri ele geçirdi, şehirdeki ıktalara el koydu ve çok sayıda Türk kılıçtan geçirildi.¹⁸ Ahvaz'daki direnişin kırılmasının ardından planın ikinci aşamasına geçen Bahtiyâr, Basra'ya haber göndererek şehirdeki Türklerin katledilmesini ve ıktalarına el konulmasını istedi. Gelen haberler doğrultusunda hareket eden Basra idarecileri çok sayıda Türk'ü öldürürken hayatta kalmayı başaranlar ise göç etti.¹⁹

Basra'da bunlar yaşandığı esnada planın son aşamasına geçildi. Evvela Bağdat'ta Bahtiyâr'ın öldüğüne dair şayialar yükseldi. Tellallar aracılığıyla duyurulan haberin maksadı Sebük Tegin'in buna inanması, taziye niyetiyle saraya gitmesi ve buraya geldiği esnada şehirde bırakılan Bahtiyâr'ın kardeşi Umdetüddeve tarafından öldürülmesiydi. Kendisine karşı yapılan komplodan sarayda bulundurduğu casuslar aracılığıyla haberdar olan Sebük Tegin ise tertip edilen planı akamete uğrattığı gibi, başta Umdetüddeve olmak üzere geride bırakılan Büveyhî ailesi mensuplarını şehri terk etmeleri hususunda

¹⁷ el-Hemedânî, *age.*; s. 214. Miskeveyh, *age.*; C II., s. 323-324. İng. Trc., Vol. V, s. 349-350. Tr. Trc., s. 706-707. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 443. İbnü'l-Esir, *age.*; C VIII, s. 544. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 448. Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C XIV, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 226. Ebü Hafs Zeynüddin Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarî (İbnü'l-Verdî), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, C I, el-Matbaa el-Haydariyya, Necef, 1969, s. 413. el-Antâkî, *age.*; s. 141. en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 113. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, Çev. Mehmet Keskin, C XI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 468. Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-'asri's-Selcûkî*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdad, 1965, s. 31. Kabir, *age.*; s. 27.

¹⁸ Miskeveyh, *age.*; C II., s. 325. İng. Trc., Vol. V, s. 352. Tr. Trc., s. 708. İbnü'l-Esir, *age.*; C VIII, s. 545. en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 113-114.

¹⁹ el-Hemedânî, *age.*; s. 214. Miskeveyh, *age.*; C II., s. 324-325. İng. Trc., Vol. V, s. 351-352. Tr. Trc., s. 708-709. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 443. İbnü'l-Esir, *age.*; C VIII, s. 545. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 448. el-Antâkî, *age.*; s. 142. en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 114. Kabir, *age.*; s. 27.

uyardı.²⁰ Bahtiyâr'ın annesinin de içerisinde bulunduğu grup birkaç gün içerisinde Umduddövlö liderliğinde Sebük Tegin'in karşısına çıkarken, yapılan muharebenin neticesinde Türk tarafı mutlak bir galibiyet elde ederek bir anda güneyde başlayan katliam silsilesini tersine çevirmiş oldu. (H Zilkâde 363/M Temmuz 974).²¹

Sebük Tegin liderliğindeki grubun zaferi Bağdat'ın tümünden Türklerin eline geçmesini sağlamış, Bahtiyâr öncülüğündeki Deylemliler Irak'ın güneyinde kalmışlardı. Irak Büveyhî Emîri tabiri caizse *Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan da olmuşa* benziyordu. Musul'un akabinde tertip ettiği ikinci plan da istediği şekilde neticelenmeyen Bahtiyâr, yaşananları lehine döndürmek arzusuyla bu kez de Vâsıt'a doğru yola koyuldu. Emîrin tertibinden haberdar olan Sebük Tegin ise Bağdat şehrinde kalan Deylemliler dâhil pek çok askeri ordusuna kattı. Üstelik aynı süreçte Ahvaz ve Basra'daki katliamlardan firar ederek başkente gelen Türkler de hâcibin ordusuna iştirak etmişlerdi. Sebük Tegin'in askerî manada gücünün günden güne arttığını gören emîr ise, Türklerin tek bir liderin sancağı altında toplanmasını engellemek maksadıyla kısa süre önce tutukladığı pek çok Türk lideri serbest bıraktı hatta Buhtegin'i yeni hâcib ve sipehsâlâr olarak tayin etti.²²

Bahtiyâr İzzüddövlö'nin Türklerin arasına nifak tohumları saçmak maksadıyla yaptığı hamleler kısa vadede işe yarasa da Vâsıt'ta beklediği esnada ordusunda bulunan bir grup Türk yanından ayrılarak Bağdat'a gitti. Günden güne zayıfladığının farkında olan Büveyhî Emîri, Sebük Tegin ile yalnız başına mücadele edemeyeceğini bildiği için başta amcası Rüknüddövlö ve amcazadesi Adudüddövlö olmak üzere civar emîrlere yardım çağrısında bulundu. Yaptığı çağrılara beklediği nispette yanıt alamayan Bahtiyâr, bu defa Türk tarafına olası bir sulh görüşmesi için mektup göndermek zorunda kaldı. Sebük Tegin'e gönderilen mektubun başlarında Türk lideri hâlihazırda kurmak için çaba gösterdiği ancak henüz ortada olmayan ittifak ordusuyla korkutmaya çalışan Bahtiyâr, sonlara doğru ise çok daha ılımlı ifadelerle isyan hâlinde vazgeçmesi hâlinde ilişkilerinin geçmişteki gibi olacağı hususunda

²⁰ el-Hemedânî, *age.*; s. 214. Miskeveyh, *age.*;C II., s. 325-326.İng. Trc., Vol. V, s. 352-353. Tr. Trc., s. 709. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 443-444. İbnü'l-Esîr, *age.*; C VIII, s. 544. İbn Haldûn, *age.*;C IV, s.448. el-Antâkî, *age.*; s. 142. İbn Kesîr, *age.*; C XI, s. 468. en-Nüveyrî, *age.*;C XXVI, s. 114-115; Kabir, *age.*;s. 28; Ahmet Ağırakça, *Abbâsi Devletinde Türk Kumandanlar*, Akdem Yayınları, İstanbul, 2015, s. 46.

²¹ el-Hemedânî, *age.*;s. 214; Miskeveyh, *age.*;C II., s. 326-327; İng. Trc., Vol. V, s. 353-354. Tr. Trc., s. 709-710. İbnü'l-Cevzî, *age.*;C XIV, s. 226. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*;C XVII, s.444; İbn Haldûn, *age.*;C IV, s. 448. en-Nüveyrî, *age.*;C XXVI, s. 114-115. İbnü'l-Esîr, *age.*;C VIII, s. 546. el-Antâkî, *age.*;s. 142. İbn Kesîr, *age.*;C XI, s. 468; Kabir, *age.*;s. 28. Ağırakça, *age.*;s. 46; Donohue, *age.*;s. 270.

²² İbn Haldûn, *age.*;C IV, s. 448. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*;C XVII, s. 447; en-Nüveyrî, *age.*;C XXVI, s. 115. İbnü'l-Esîr, *age.*;C VIII, s. 552.

garanti veriyordu.²³ Büveyhî Emîrinden gelen taleplere müspet yaklaşmayan Sebük Tegin ise cevaben emîrliğin Bahtiyâr'ın ellerinden çıktığını, sulh yapmak için şartının eskiye dönüş değil Bağdat ve Vâsıt'ın kendisine verilmesi olacağını beyan etti.²⁴ Bahtiyâr'ın yanındakilerle yaptığı toplantının ardından Sebük Tegin'in talebini reddetmesi üzerine Türk lider evvelden gönderdiği takviye birliklere ek olarak kendisi de askerî hazırlıklarını tamamlayıp Vâsıt'a hareket etti (H. Muharrem 364/M. Ekim 974).²⁵ Hâcib yola çıkmadan evvel öncü olarak gönderdiği Türkler Bahtiyâr'ı Vâsıt'ta ciddi şekilde muhasara altına almış, hatta Deylemli emîr defalarca ölümden kıl payı kurtulmuştu.²⁶

Sebük Tegin'in öncülerine dahi mağlup olan Bahtiyâr içerisinde bulunduğu buhrandan kurtulabilmek maksadıyla bir süre önce yaptığı yardım çağrılarını yinelemeye karar verdi. Israrlı davetler karşısında Büveyhî ailesinin yaşça en büyüğü Rüküddevele yeğenine olumlu yanıt vermiş, oğlu Adudüddevele'ye de haber göndererek acil şekilde hareket etmesini emretmişti. Bu tarihe kadar kuzeninden gelen çağrılara kulak tıkayan Adudüddevele babasının da sıkıştırmasıyla Vâsıt'a hareket etmek zorunda kaldı.²⁷ Müttefiklerin ve düşmanlarının Vâsıt'a doğru yola koyulması Bahtiyâr açısından zamanla yarışıldığının ispatıydı. Ancak talih bir anda emîrin lehine döndü. Zira son darbeyi vurmak için Bağdat'tan yola çıkmış olan Sebük Tegin, şehre on beş fersah²⁸ mesafede bulunan Deyrû'l-Âkûl'e geldiğinde ciddi şekilde hastalandı. Maiyetinde eski Halife el-Mutî de bulunan Türk hâcib için ilk kayıp sabık halifenin ölümü oldu. Kendisi de birkaç gün içerisinde hayatını kaybeden Sebük Tegin'in naaşı bir süre sonra Bağdat'a taşınarak kızının türbesine gömüldü (26 Muharrem 364/16 Ekim 974).²⁹ Sebük Tegin'in ölümü Türkler'in Bahtiyâr İzzüddevele'yle ilişkilerinde yeni bir pencerenin açıldığı anlamına geliyordu.

²³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî, *Divân Resâil es-Sâbî*, Thk. İhsân Zennûn es-Sâmîrî, C I, Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmiyye, Londra, 2017, s. 158-160.

²⁴ Miskeveyh, *age.*; C II, s. 333-334. İng. Trc., Vol. V, s. 362. Tr. Trc., s. 716-717. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 448. İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XIV, s. 227.

²⁵ İbnü'l-Esir, *age.*; C VIII, s. 552-553; en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 115. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 449; Kabir, *age.*; s. 29.

²⁶ Miskeveyh, *age.*; C II, s. 332; İng. Trc., Vol. V, s. 360; Tr. Trc., s. 715. C.E. Bosworth, "Military Organisation under the Būyids of Persia and Iraq", *Oriens*, Vol. 18/19 (1965/1966), pp. 143-167.

²⁷ Miskeveyh, *age.*; C II, s. 332-333. İng. Trc., Vol. V, s. 360-361. Tr. Trc., s. 715-716.

²⁸ Yaklaşık beş kilometrelik mesafe.

²⁹ el-Hemedânî, *age.*; s. 216. Miskeveyh, *age.*; C II, s. 334. İng. Trc.; Vol. V, s. 362. Tr. Trc.; s. 716-717. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 463. İbnü'l-Esir, *age.*; C VIII, s. 553. el-Antâkî, *age.*; s. 143. Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî; *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, CIV, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1932, s. 108. en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 115; İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 449. Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beyser*, C I, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 454. İbnü'l-Verdî, *age.*; C I, s. 414. Kabir, *age.*; s. 29. Donohue, *age.*; s. 271. İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XIV, s. 238.

3. Bahtiyâr İzzüddeve'nin Alp Tegin ile Mücadele Devresi (974-975)

Irak Büveyhîlerinin kuruluşundan Bahtiyâr İzzüddeve'yle mücadelenin sonlarına kadar bölgenin en önemli Türk lideri konumundaki Sebük Tegin'in hayatını kaybetmesi, Büveyhî idaresinde oldukça büyük mutluluğa neden oldu. Zira Büveyhî Emîrinin beklentisi bir süredir kendisine rakip olan Türklerin hâcibin ölümüyle dağılması üzerineydi. Lâkin emîrin düşüncesinin gerçek olmayacağı kısa sürede anlaşıldı. Zira Sebük Tegin'in ölümünün ardından bir araya gelen Türkler müşterek bir kararla Alp Tegin el-Türkî'yi yeni lider olarak kabul ederken³⁰ yeni lider selefinin Vâsıt'ta sürdürdüğü mücadeleyi devam ettirme kararı aldı. Alp Tegin'in de kendisiyle mücadele odaklı bir tavır sergilemesi Bahtiyâr'ı ciddi biçimde hayal kırıklığına uğratmışa benziyordu. Durumu tersine çevirmek isteyen emîr vakit kaybetmeden Türklerle müzakereleri bir kez daha başlattı. Alp Tegin'in doğrudan muhatap alındığı temasların ilkinde askerî ve idari tüm imkânların doğrudan Türk liderin emrinde olduğunu bildiren emîr, kendisine verilen ıktaların da arttırılacağı vaadinde bulundu.³¹ Alp Tegin'in yanıtız bıraktığı ilk girişim başarısızlıkla neticelenirken, Büveyhî Emîri bir mektup daha göndererek Türk liderin ordunun tek reisi olacağını, üstelik istediği takdirde kendisine daha yüksek mevki verileceğini ifade etti (H. Safer 364/M. Ekim 974).³² Ancak bu girişim de karşılık bulmadı.

Alp Tegin'in Büveyhî lideriyle uzlaşmak noktasında herhangi bir adım atmaması muharebeyi kaçınılmaz hâle getirmişti. Askerî hazırlıklarını tamamlayan Türkler yeniden ve bu kez daha ciddi bir kalabalıkla Vâsıt önlerinde ordugâh kurdular. Şehrin batı yakasına sığınan Bahtiyâr ise çaresiz kaldığı muhasara karşısında tüm gücüyle direniyordu. İki aya yakın süren kuşatma sürecinde iâşe dâhil olmak üzere tüm imkânlardan mahrum kalan Deylemliler, kısa süre önce yola çıkmış olan Adudüddeve'nin gelişini bekliyorlardı.³³ Alp Tegin öncülüğündeki Türklerin mutlak manadaki üstünlüğü Adudüddeve'nin yola çıkışı ve Hamdânî lideri Ebû Tâlîb'in Bağdat önlerine gelmesiyle sona erdi. Kısa sürede iki güç arasında kalan Alp Tegin olası bir sıkıştırmadan kurtulabilmek maksadıyla Bağdat'a dönmeye karar verdi. Zira Türk liderin düşüncesine göre önce Bağdat düşmanın elinden tam

³⁰ es-Sâbî, *age.*; C I, s. 119. el-Hemedânî, *age.*; s. 217. Miskeveyh, *age.*; C II, s. 334. İng. Trc., Vol. V, s. 363. Tr. Trc., s. 717. el-Antâkî, *age.*; s. 144. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 463. İbnü'l-Esir, *age.*; C VIII, s. 553. en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 116; Ebü'l-Fidâ', *age.*; C I, s. 454. İbnü'l-Verdî, *age.*; C I, s. 414. Ebû Ya'lâ er-Reisülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed ed-Dimaşkî et-Temimî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târihi Dimaşk*, Matbaatü'l Abâü'l-Yesüiyyûn, Beyrut, 1908, s. 11. Kabir, *age.*; s. 30. Ağırakça, *age.*; s. 57-58. Aydın Çelik, "Fatımiler Devrinde Bir Türk Komutan: Alptekin", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 12, Sayı: 1, 2002, s. 283-296.

³¹ es-Sâbî, *age.*; C I, s. 307-308.

³² es-Sâbî, *age.*; C I, s. 311-313.

³³ el-Hemedânî, *age.*; s. 217. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 465.

manada kurtarılmalı, devam eden süreçte ise Vâsıt yönünden gelmesi beklenen düşman karşılanarak mağlup edilmeliydi.³⁴

Alp Tegin liderliğinde Bağdat'a ilerleyen Türkler şehirde kontrolü zorlanmadan sağlarken, Vâsıt'a gelerek Bahtiyâr ile birleşen Büveyhî ordusuna karşı hazırlıklar başladı. İşini hiçbir şekilde şansa bırakmayan Irak Büveyhî Emîri Bahtiyâr ise bölgede bulunan tüm emirlere haber göndererek Bağdat şehrine hiçbir şekilde iase yardımı yapılmaması gerektiğini söyledi. Görülen o ki Büveyhîler Alp Tegin'in şehre sığınarak savunma savaşı yürüteceğini düşünüyorlardı. Bu doğrultuda doğu ve batı istikametinden harekete geçen Deylemli iki kuzen, Alp Tegin'in Bağdat'ta kalmayacağını bu süreçte anlamış oldular. Zira Türk lider ordusunu teçhiz ettikten sonra Bağdat'tan çıkmış ve Deyrû'l-Âkûl mevkesine gelmişti. Deylem ordusunu adım adım takip ettirdiği anlaşılan Alp Tegin, Vâsıt'tan gelen istihbaratları değerlendirerek bu kararı almıştı. Türklerin maksadı Büveyhîleri tümenden yok etmektir. İki taraf Dicle'nin kolu olan Diyâla Nehri civarlarında karşılaştığında, Irak'ta kış mevsiminin ortalarıydı (H. 14 Cemâziyelevvel 364/M. 30 Ocak 975).³⁵

Oldukça şiddetli başlayan muharebenin ilk anlarında yaşananları izlemekle yetindiği anlaşılan Adudüddevle, Türklerin gelenekselleşen ricat taktiğiyle çok sayıda Deylemliyi mağlup ettiğine şahit oldu. Zor duruma düşerek bütünüyle mağlup olmanın eşğine gelmiş olan Büveyhî ordusuna tam bu aşamada yardım eden Büveyhî Emîri, muharebenin seyrini değiştirdi. İdaresindeki askerlerle düşman üzerine hücum eden Adudüddevle, Türklerin muharebe öncesinde inşa ettikleri köprülerde sıkışmalarına neden oldu. Türklerin bir kısmı bu esnada meydana gelen izdihamda hayatını kaybederken bir kısmı da nehirde boğulmaktan kurtulamadı. Firar etmekten başka çaresi kalmayan Alp Tegin maiyetinde kalan bir grupla beraber kuzeye doğru çekildi. Büveyhî ordusu ise yeniden Bağdat'a girdi (18 Cemâziyelevvel 364/3 Şubat 975).³⁶

³⁴ el-Hemedâni, *age.*; s. 217. Miskeveyh, *age.*; C II, s. 336-338; İng. Trc., Vol. V, s. 366-367; Tr. Trc., s. 719-720. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 464. İbnü'l-Esîr, *age.*; C VIII, s. 556. en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 116. Ebû'l-Fidâ, *age.*; C I, s. 454. İbnü'l-Verdî, *age.*; C I, s. 414. Kabir, *age.*; s. 31; Ağırakça, *age.*; s. 58-59.

³⁵ es-Sâbî, *age.*; C I, s. 83. el-Hemedâni, *age.*; s. 218. Miskeveyh, *age.*; C II, s. 340-341. İng. Trc., Vol. V, s. 368-369. Tr. Trc., s. 722-723. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 466. İbnü'l-Esîr, *age.*; C VIII, s. 557. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 449. el-Antâkî, *age.*; s. 144. en-Nüveyrî, *age.*; C XXVI, s. 117; İbnü'l-Verdî, *age.*; C I, s. 414; Ebû'l-Fidâ, *age.*; C I, s. 454; İbn Kesîr, *age.*; C XI, s. 474; Kabir, *age.*; s. 31; Ağırakça, *age.*; s. 59.

³⁶ Miskeveyh, *age.*; C II, s. 340-341. İng. Trc., Vol. V, s. 368-369. Tr. Trc., s. 722-723. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*; C XVII, s. 467-468. İbnü'l-Esîr, *age.*; C VIII, s. 557. İbn Haldûn, *age.*; C IV, s. 449. Ebû'l-Fidâ, *age.*; C I, s. 455. İbnü'l-Verdî, *age.*; C I, s. 414; el-Antâkî, *age.*; s. 144. İbn Kesîr, *age.*; C XI, s. 474. Kabir, *age.*; s. 32. Ağırakça, *age.*; s. 60.

Büveyhîler karşısında mağlup olan Alp Tegin Tikrit'e doğru yola koyulunca, Bağdat'ta bulunan Türklerden bir kısmı da liderlerinin peşine takıldı. Gönülsüz de olsa mücadelenin Sebük Tegin safhasından beri Türklerin yanında yer alan Halife et-Tâî de Alp Tegin ile birlikte hareket etmiş, onunla beraber Tikrit'e ulaşmıştı. Halifenin yokluğunda Irak'taki otoritenin tam olarak tesis edilemeyeceğinin farkında olan Adudüddевle ise, Tikrit'e elçiler göndererek et-Tâî'yi ısrarla yeniden Bağdat'a dönmesi için ikna etmeye çabalıyordu. Alp Tegin'in Bağdat'a dönmektense Dımaşk'a giderek Suriye coğrafyasında faaliyetlerde bulunma isteğinin etkisi ve Sebük Tegin Dönemi'nde hayatını kaybeden babasının ölümünden dolayı suçladığı Türklere duyduğu öfkenin de katkısıyla Adudüddевle'nin çağrılarına yanıt veren halife Bağdat'a geri döndü.³⁷

Sebük Tegin ile başlayıp Alp Tegin ile devam eden İzzüddевle Bahtiyâr saltanatında Irak'ın Türk liderlerinin tetkiki meselesi, Adudüddевle'nin bölgeye gelişiyle sona ermektedir. Zira Türkler, Fars coğrafyasının muktedir liderinin yaşananlara müdahil olmasıyla bir süreliğine de olsa Büveyhîlere boyun eğmek zorunda kalmış, Adudüddевle'nin ölümüne dek bölgede kontrolü yeniden tesis edememişlerdi.

Sonuç

Irak Büveyhîlerinin kurucusu Müizzüddевle saltanatının ilk yıllarından başlayarak çeşitli imtiyazlar elde eden Türkler, Bahtiyâr'ın iktidarı devralmasıyla nüfus olarak olmasa da nüfuz bakımından bölgenin en önemli unsuru olmayı başarmışlardı. Bağdat, Tikrit, Vâsıt, Basra ve Ahvaz'da ciddi ıktalar elde eden; hâciblik, valilik, sipehsâlârlık ve şehir şurtalıgı³⁸ gibi makamların sahibi olan; Büveyhî Emirinin siyasi kararlarında pay sahibi olmayı başaran Türkler, aldıkları ıktaların da katkısıyla bölge ekonomisinin en önemli unsurları olan tarım ve ticarete de Deylemlilerin önünde yer alıyorlardı. Müizzüddевle'nin Deylemliler karşısında *denge* maksadıyla tertip ettiğini ifade ettiği bu düzenin, ekonomik refahı büyük ölçüde civar emîrliklerden gelen vergi gelirlerine bağlı olan siyasi bir yapıda, merkezi gücün zafiyet göstermesiyle akamete uğrayacağı aşikârdı.

Büveyhî öncesi on yıllık emîrî'l-ümerâlar dönemi de dâhil olmak üzere hatırı sayılır bir süreçten beridir Irak'ın idaresinde doğrudan pay sahibi olan Türkler, Alp Tegin'in batıya gidişiyle lider sorunu yaşamaya başladı. Bahtiyâr'ın destek olması için Şiraz'dan çağırdığı kuzeni Adudüddевle'nin yönetimi geri vermemesi devlet idaresinde ciddi sorunlara neden olurken bu durum Irak Büveyhîlerinin kendi yönetiminin toparlanmasına da fırsat vermedi. Bahtiyâr'ın güçlenememesi ve yönetimin bir süre Büveyhî tarihinin

³⁷ es-Sâbî, *age.*; C I, s. 95-96.

³⁸ Emniyet amiri.

tartışmasız en güçlü ismi olan Adudüddeve'de kalması Türklerin münferit hareketine de engel oldu. Bu yönüyle Irak Türkleri açısından Sebük Tegin ve Alp Tegin dönemleri nüfuzun teşekkül edildiği, liderlerin ölümü ve Irak'tan uzaklaşmasıyla birlikte otoritenin ortadan kaybolmaya yüz tuttuğu, Adudüddeve'nin ardından ise mutlak hâkimiyetin yaşandığı sürece tekabül etmektedir.

Büveyhî iktidarı başta olmak üzere Irak'ta Selçuklu öncesi Türk varlığına dair mümtaz örnekler olan Sebük Tegin ve Alp Tegin, kısa süreliğine de olsa İslâm coğrafyasının mezkûr dönemdeki en önemli şehri/başkenti Bağdat'ı idare edebilecek kudrete erişmişlerdir. Kanaatimizce bu durum günümüz siyasi konjonktürünün etkisiyle görmezden gelinmeye çalışılan Irak Türkleri tarihi açısından oldukça kıymetli bir dönemece işaret etmektedir. Zira Abbâsî hilafetinin büyük ölçüde ortadan kalktığı, dini ve nispeten siyasi olarak farklı bir hüviyetle hareket eden Büveyhî iktidarında Türklerin Irak coğrafyasındaki varlığı ve etkinliği, ilgili isimler vasıtasıyla İslâm kaynakları tarafından kayıt altına alınmış ve ispatlanmıştır. Üstelik kaynaklarda ifade edilen ve çalışmada beyan edilen kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Türkler, Ahvaz'dan Basra'ya ve Bağdat'a uzanan hat boyunca Irak'ın hemen tamamında meskûn hâlde bulunmaktadırlar. Öyleyse Türklerin Irak'taki varlığını Selçukluların bölgeye gelişiyle başlatma gayretindeki çalışma ve beyanat veyahut 19. ve 20. yüzyıl dünya siyasetinin de etkisiyle bölgedeki Türk mevcudiyetini yalnızca el-Cezîre'nin sembolleşen beldeleri Musul - Kerkük hattına sıkıştırma çabasındaki görüşler, İslâm kaynaklarının bizzat kendisi tarafından çürütülmektedir.

Kaynaklar

Ana Kaynaklar

Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C IV, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1932.

Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribü'l-Ümem*, C II, Şirket el-Müdün el-Sanaiyye, 1914; İng. Trc. *The Experiences of the Nations*, Translated From the Arabic by H.F. Amedroz and D.S. Margoliouth, Vol. V, Basil Blackwell, London, 1921; Tr. Trc. *Tecâribü'l-Ümem*, Çev. Kıvameddin Burslan, Yay. Haz. Mehmet Şeker - Rıza Savaş - Süleyman Genç - Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (İbnü'l-Verdî), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, C I, el-Matbaa el-Haydariyya, Necef, 1969.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî, *Divân Resâil es-Sâbî*, Thk. İhsân Zennûn es-Sâmîrî, C I, Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmiyye, Londra, 2017.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî, *et-Tâcî fi ahbâri'd-devleti'd-Deylemîyye*, fi Ahbâru eimmeti'z-Zeydîyye, Collected and Edited By Wilferd Madelung, in Kommission Bei Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1987.

Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dîmaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târihi Dîmaşk*, Matbaatü'l Abâü'l-Yesûiyyûn, Beyrut, 1908.

Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fi Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l Berber ve men-Âsarahüm min-Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, C IV, Matbaatü Bûlâk, Kahire, 1865.

Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C XIV, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, C I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân (Biographical Dictionary)*, Vol. II, Translated From the Arabic by: Mac Guckin de Slane, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London, 1843.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, Çev. Mehmet Keskin, C XI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, Çev. Ahmet Ağırakça, C VIII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.

İstahri, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayıışı Kitapları, İstanbul, 2019.

Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik, C IV, Thk. Ömer es-Saîdî, el-Ma'hedü'l-Fransî bi Dîmaşk li'd-Dirâsâti'l-Garbiyye, Dîmaşk, 1972-1973.

Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, Thk. Albert Yosef (Yusuf) Ken'ân, Matba'a el-Katolikiyye, Beyrut, 1961.

Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, ed-Dürretü's-seniyye fî ahbârî'd-devleti'l-'Abbâsiyye C V, Thk. Dorothea Krawulsky, Beyrut, 1992.

Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, C XVII, Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 2013.

Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, C XXVI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, fî Kitâbu'l-Târîh el-Mecmû' Alâ'l-Tahkîk ve'l-Tasdîk, Matba'atü'l-Abâ'ü'l-Yesû'iyyîn, Beyrut, 1905.

Araştırma Eserler

AĞIRAKÇA, Ahmet; *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, Akdem Yayınları, İstanbul, 2015.

BOSWORTH, C.E.; 'Military Organisation Under the Büyids of Persia and Iraq', *Oriens*, Vol. 18/19 (1965/1966), pp. 143-167.

BOSWORTH, C.E.; 'The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)', *The Cambridge History of Iran*, Volume 5, Edited by J.A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge, 1968.

ÇELİK, Aydın; 'Fatımiler Devrinde Bir Türk Komutan: Alptekin', *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2002, s. 283-296.

DONOHUE, John J.; *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012*, Brill, Boston, 2003.

EL-KUREVÎ, İbrâhîm Selmân; *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilafetu'l-Abbâsiyye*, Mektebetu Dâri'l-Arûbe, Kuveyt 1982.

EMÎN, Hüseyin; *Târîhu'l-'Irâk fî'l-'asri's-Selcûkî*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdad, 1965.

GENÇTÜRK, Cihan; *Büveyhilerin İran Hâkimiyeti*, (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı - Doktora Tezi), Erzurum, 2020.

HACIYEV, Khanoglan; *Irak Būveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihî ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihî Bilim Dalı - Doktora Tezi), İstanbul, 2012.

KABIR, Mafizullah; *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Iran Society, Calcutta, 1964.

MALCOLM, Sir John; *The History of Persia*, Vol. I, John Murray, London, 1829.

MERÇİL, Erdoğan, ‘‘Sipehsâlâr’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XXXVII, İstanbul, 2009.

TANERİ, Aydın, ‘‘Hâcib’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XIV, İstanbul, 1996.